
DUŠAN PAJIN

VERSKA TOLERANCIJA

RAZMERE JEDNE IDEJE

Izgleda da su u istoriji kulture tolerancija i fanatizam bili naizmenično prisutni (a nekad i naporedo), još od Starog veka. To važi i za toleranciju i fanatizam u užem smislu, tj. u oblasti religije, odnosno verskih odnosa. Međutim, teško je ustanoviti neku pravilnost, pošto to zavisi od složene interakcije između svetovne i verske vlasti u datom vremenu, kao i odnosa prisutnih religija. U svakom slučaju to pitanje je uvek bilo aktuelno, jer su bili vrlo retki periodi, odnosno države, u kojima je postojalo poklapanje jedne nacije i jedne religije sa teritorijom jedne države (što bi po pretpostavci isključivalo mogućnost verskih sukoba ili netrpeljivosti, pa samim tim činilo izlišnim i toleranciju). Naime, u različitim razdobljima i regionima mi zatičemo po pravilu suprotnu situaciju; da su u istoj državi (svejedno da li je ona jednonacionalna ili višenacionalna) prisutne različite veroispovesti (u nekoj proporciji). Vidimo da je taj problem bio aktuelan i prisutan i u državama koje evrocentrično nastrojani istoričari nazivaju pojednostavljeno "orijentalnim despotijama" (uz pretpostavku da se princip slobode i tolerancije tu nije ni postavljao, nego da je to rezultat evropske novovekovne istorije).

Indijski vladar Ašoka je u III veku pre n.e., stvorio veliko carstvo koje je obuhvatalo skoro celu teritoriju današnje Indije. Stvarajući carstvo vodio je ratove, a u poslednjem od njih stradalo je oko 100.000 Kalinga, koji su stajali na putu stvaranja njegove imperije. Obuzet osećanjem krivice, Ašoka je tri godine nakon toga prešao u budizam i nekoliko godina je proveo kao hodočasnik. Načela svoje nove vladavine je iskazao u nizu edikata koji su se sačuvali do novijih vremena, jer su bili urezani u kamene stubove. U XII ediktu su našli mesta i principi

verske tolerancije, možda prvi pisani tragovi o verskoj toleranciji kao načelu državnog ustrojstva u istoriji čovečanstva.

"Kralj, prijatelj bogova, želi da poštuje sve religije, posvećenike kao i laike, čineći im doročinstva i ukazujući im sve vrste počasti. Ali, ni dobročinstva ni počasti prijatelj bogova ne ceni toliko koliko ceni suštinski napredak svake religije" (vidi M. Elijade: *Istorija verovanja i religijskih ideja*, II, str. 172-3).

Šest vekova kasnije, car Konstantin je bio preobraćen u hrišćanstvo, ali ne zbog osećanja krivice što je pobio neprijatelje, nego iz osećanja zahvalnosti što ih je pobedio u tom znaku (*in hoc signo vinces*), tj. što je odneo odlučujuću pobjedu nad Maksentijem i njegovom vojskom, stavivši krst kao znamenje svoje vojske, vođen predskazanjem. Jedan od prvih rezultata Konstantinovog preobraćenja bio je Milanski edikt, jedan od najznačajnijih dokumenata u evropskoj istoriji ideje verske tolerancije. Do tada progonjeni hrišćani postaju ravnopravni sa ostalim pripadnicima različitih religija u Rimskoj imperiji.

"Između tolikih pitanja...procenili smo da je najpreče ono koje se tiče poštovanja Boga. Naime, treba dopustiti hrišćanima i svim drugima da slobodno prigrlje onu veru koju bi hteli... Nećemo da naši zakoni budu na štetu časti ma koje vere..."

(prev. Petar Petrović)

Kako to biva u istoriji - koja se često kreće od jedne do druge krajnosti - hrišćanstvo ubrzo stiže prevlast, postajući državna religija Imperije, a crkva dobija privilegovan pravni status. Verska tolerancija se brzo izokreće u versku netoleranciju i pod Teodosijem ranije progonjeni postaju novi progonitelji, a hrišćanske religije zabranjene. Tegobno napredovanje hrišćanstva od juga do krajnjeg severa Evrope u narednih hiljadu godina biće obeleženo stalnom borbom sa paganstvom (nekad milom, nekad silom), a naporedo s tim stalno iznova će se začinjati unutrašnji sukobi s jeresima, sektama, između crkva itd. sve do XVIII veka kada se opet javlja ideja i mogućnost da verska tolerancija bude konstitutivna ideja zajednice, odnosno države. Da su feudalne carevine i kraljevine koje su se u Evropi formirale u Srednjem veku bile u stanju da uspostave principe tolerancije iz Milan-

skog edikta, u narednih petnaest vekova (IV-XVIII veka) Evropa bi bila pošteđena bezbrojnih patnji, kao što su:

- ♦ nasilno pokršćavanje i nametanje hrišćanstva;
- ♦ borbe s jeresima;
- ♦ sukobi katoličanstva s pravoslavljem i protestantizmom;
- ♦ verski ratovi (posebno u XVII veku);
- ♦ podložnost spoljnom neprijatelju (zbog raskola, bezuspešni pokušaji cara Dušana i vizantijskih careva da sa Zapadom stvore jedinstven hrišćanski front protiv Turaka, koji su za dva veka stigli od Rodosa do Beča).

Tu se opet suočavamo s jednim istorijskim, tačnije strateškim promašajem. Iako je napuštanje tolerancije i usvajanje restriktivnog ili fanatičnog stava često tumačeno potrebom za učvršćenjem (vere) i jačanjem (države), vidimo da je stvarni učinak bio obrnut. Ako se tome dodaju neizmerne ljudske žrtve u samoj Evropi (ovde ostavljamo po strani žrtve evropske netolerancije na drugim kontinentima), onda vidimo da je nesposobnost Evrope da principe Milanskog edikta ostvari bar na vlastitom tlu dovela do katastrofe kontinentalnih razmera, koja je kulminirala u verskim ratovima tokom XVII veka. Tokom tih 1500 godina više hrišćana je stradalo od ruku samih hrišćana nego od muslimana.

2) Mi vidimo da se ideje verske tolerancije javljaju načelno u dva vida: jednom kao konstitutivni principi neke zajednice (verske, ili svetovne), a nekad kao rezultat uvida, ili zalaganja pojedinca.

Kao pojedinačna, ideja tolerancije se pojavljuje ili kao praktičan stav u aktuelnom verskom životu, ili kao teorijski izvedeno stanovište.

Mnogi religiozni i nereligiozni autori smatraju da pripadnost jednoj religiji isključuje toleranciju i u najboljem slučaju dopušta *privremeno podnošenje*. Pretpostavka tog stava jeste da je istina jedna i ako je ta istina otkrivena ili data jednoj religiji, ostale su u manjoj ili većoj zabludi. Iz toga, za pripadnike te religije sledi da nastoje da i ostale pridobiju za svoju veru ili, da ih udalje iz svog prisustva ili okoline (i jedno i drugo je često vodilo verskim sukobima). Ipak, mi vidimo da je

verska tolerancija povremeno stvarno postojala, a bila je i teorijski (teološki) zasnovana.

Nekad se ona teorijski zasnivala na nekoj vrsti umerenog skepticizma, odnosno prihvatanju relativnosti ljudskih stanovišta, čak i kad se ona pozivaju na autoritet Svetog (bilo u vidu spisa, ili neposrednog Božjeg obraćanja), mada je taj skepticizam uvek bio bliži filozofskom, nego religijskom stanovištu. Primere za to možemo naći u antici, kod Grka, kao i Indijaca ("Razuman čovek ne smatra - ako je dosledan nekoj istini - da mu je to dovoljan razlog za jednostran zaključak: 'Samo je ovo istina, a sve ostalo je zabluda'", veli se u jednom budističkom spisu).

U konkretnim, društvenim situacijama, tolerancija, odnosno netolerancija i fanatizam su i na individualnoj i na grupnoj ravni često bile spontan izraz toga na koji način su se poruke neke religije prelamale u iskustvu datog pojedinca, ili grupe. A, po svemu sudeći, u svim religijama moguće je naći stavove koji mogu potkrepiti kako toleranciju, tako i netoleranciju. U svojoj skorašnjoj rekonstrukciji "Legende o Svetoj Petki" jeromonah Stefan Đorđević daje zanimljive primere za to u kontekstu islamske tradicije. Naime, kad se povukla u pustinju, Paraskeva je došla u dodir s jednom grupom beduina, koji pitaju poštovanog starca u svom plemenu šta da čine. Njegov odgovor mogao bi se uzeti kao primer tolerancije na delu, a predstavlja rekonstrukciju koju je izveo jeromonah Đorđević oslanjajući se na vlastito poznavanje islamske tradicije (ovde ćemo skraćeno citirati originalni tekst).

- Ona je sluškinja Al-Malika... i Isusa Božjeg Poslanika... o kojima s poštovanjem govori Koran (III, 4-5). Svevideći ju je poslao da iskuša našu plemenitost... znate da je alah naložio ne samo zekat (milostinju prema siromašnim muslimanima), nego i sadaku (milostinju prema strancima i sirotima)...

Ali, tu je i glas netolerancije - jedan član plemena vidi stvari drugačije i traži da se Paraskeva otera, jer se plaši prisustva i mogućeg uticaja predstavnika druge vere. Iako je u pitanju slobodna rekonstrukcija, situacija je tipična - ponavljala se bezbroj puta, u različitim vremenima i na različitim mestima: iz iste vere i istog teksta

Ljudi izvlače različite zaključke i stavove, različita uputstva za akciju.

3) Analognu situaciju nalazimo i u teološkom zasnivanju tolerancije, odnosno netolerancije. Iz stava da je suština Boga i vere jedna, neki će zaključiti da je samo jedna religija moguća, dopustiva i izgledaće im nepodnošljivo da imaju u blizini ljude koji pripadaju nekoj drugoj religiji (nevernika). Drugi će zaključiti da sve religije toj suštini pristupaju ili u njoj sudeluju na način primeren vlastitoj tradiciji i da prisustvo drugih religija i svest o tome njih ne ugrožava niti dovodi u nedoumicu, ili napast sumnje - ko je u pravu: ja ili on, mi ili oni; ko je bliži Bogu?

Ovaj problem je na različite načine postavljan i raspravljan u Indiji u vreme prvih poricatelja (*nastika*) vedске tradicije, u VI veku pre n.e. U evropskoj hrišćanskoj tradiciji time se posredno bavi Pseudo-Dionisije Areopagit (u VI veku) kada u delu *O mističkoj teologiji* izlaže svoju apofatičku teologiju o Onome koji jeste s one strane svakog bića. Tu temu od njega preuzima sedam vekova kasnije Majstor Ekhart, a dva veka kasnije Nikola Kuzanski, koji na osnovu toga razvija jednu univerzalističku perspektivu verske tolerancije. "Po njemu, *concordantie* se može ostvariti ne samo između... zapadne i istočne Crkve, već i između hrišćanstva i istorijskih religija. Do ovog smelog zaključka on dolazi uz pomoć negativne teologije Pseudo-Areopagita", kaže Elijade (Elijade, 1991, III: 180). Tačno pre 540 godina (1453), kad su Turci zauzeli Konstantinopolj a Vizantija nepovratno propala, Nikola Kuzanski je napisao svoje delo *De pace fidei*, izlažući svoje shvatanje o mogućem miru među verama.

Papa je 1437. poslao Nikolu Kuzanskog u Konstantinopolj radi poboljšanja odnosa između Pravoslavne i Katoličke crkve, što je naišlo na dobrodošlicu od strane Vizantije. Iduće godine Jovan VIII Paleolog došao je s Veseljenskim patrijarhom i drugim velikodostojnicima u Feraru u Italiju na sastanak s Papom. Posle dugih sesija tek 1439. je potpisan dekret u kome je postignuta saglasnost oko mnogih spornih pitanja. Između ostalog, njime je bila predviđena i pomoć Vizantiji protiv Turaka. Međutim, to nije ispunjeno i Vizantija je uskoro i pala pod Turke. To je bio konačan neuspeh nastojanja čiji

počeci su sezali jedan vek unazad do Dušanovog vremena - da se napravi savez Balkanskih i zapadnih hrišćana protiv Turaka.

U takvoj istorijskoj situaciji Nikola Kuzanski se poduhvata da doktrinarno obrazloži ideju tolerancije. "Njega ne zbunjuju problemi 'partikularnosti': mnogoboštva, judaizma, hrišćanstva, islama. Sledeći *vis negative*, Kuzanski iznosi na videlo ne samo diskontinuiteta... jer mnogobošci 'obožavaju božanstvo u svim bogovima'... 'imena pripisana Bogu potiču od onih koje je on stvorio; sam po sebi, Bog je neizreciv i iznad svega što bi se moglo imenovati ili reći'" (Elijade, III: 181).

Čitava tri veka ova knjiga je bila zanemarena, jer je Evropa bila puna besa, koji je njen jugoistok pretvorio u laku žrtvu turskih osvajanja, a njen zapad u poprište borbi s jeresima i klanicu verskih ratova, od kojih su najžeći bili dva tridesetogodišnja, jedan u Francuskoj (1562-98), a drugi u Srednjoj Evropi, pre svega Nemačkoj (1618-48).

Izmorenoj Evropi nova generacija mislilaca nudi izlaz u verskoj toleranciji. Jedni će toleranciju zasnivati na etici kao nečemu što može da premosti versku isključivost, kao Pjer Bajl (Pierre Bayle), koji u svom *Istorijskom i kritičkom rečniku* (iz 1695-7. godine) govori o slobodi veroispovesti i savesti u kontekstu prava Francuza da budu protestanti (hugenoti) ili katolici. Oko sto godina kasnije Didro i Volter će toleranciju zasnivati na tezi o prirodnoj religiji i na razumu. Didro (Denis Diderot) u delu o *O dovoljnosti prirodne religije* ističe da se spor istorijskih religija ne može razrešiti, jer svaka od njih pretenduje na apsolutnu superiornost nad drugima i odbacuje sva druga uverenja. Otkivena religija dolazi spolja i razlikuje se u zavisnosti od podneblja, klime i tradicije, a prirodna religija je uvek ista i otkriva se u sebi. Ona prva zavađa čoveka s čovekom, izlaže mudre besu i progonu neznalica i fanatika, ona druga ujedinjuje hrišćane i nehrišćane, učene i neobrazovane.

U svom *Traktatu o toleranciji* (iz 1763) Volter (Voltaire) ističe da je tolerancija "apanaža razuma", tj. on smatra da je to trijumf filozofije ako "danas" (tj. krajem XVIII veka) Jevrejin, katolik, lutran, pravoslavac, kal-

vinista i anabaptist mogu da žive kao braća i da doprinesu dobrobiti društva.

Vidimo, dakle, da su se do tog vremena uobličila određena stanovišta u zasnivanju ideje verske tolerancije, koja su ostala u opticaju do našeg vremena.

a) Socijalno stanovište polazi od pretpostavke da svi pripadnici jedne zajednice (društva, države) imaju zajedničku dobrobit, odnosno interese koji ih mogu na pozitivan način povezati, bez obzira na njihovu veroispovest, a netolerancija, odnosno verske borbe (i rat) nisu u opštem interesu.

b) Etičko stanovište polazi od pretpostavke da postoji opštevažeća (antropološki ili filozofski zasnovana) etika koja nalaže poštovanje drugog čoveka bez obzira na njegovu versku pripadnost, odnosno da je zajednica ljudi "starija" od verske zajednice.

c) Etičko zasnivanje tolerancije je izvedeno pozivanjem i na određene delove svetih spisa pojedinih religija, budući da je u njima moguće naći i potkrepljenje za sveti rat, a i načela koja upućuju na toleranciju i milosrđe, posebno uočavanjem tzv. zlatnog pravila u njegovom pozitivnom, odnosno negativnom vidu: čini/ne čini drugome ono što želiš/ne želiš da tebi bude učinjeno/ne činjeno.

d) Tolerancija se zasnivala i na pretpostavci da postoji (ili da je postojala) tzv. prirodna religija (spontana, jednostavna religioznost) koja ne sadrži versku netrpeljivost i naglašenu svest o posebnoj, vlastitoj "izabranosti". Od XIX veka naovamo ideju prirodne religije smenjuje uverenje da će u budućnosti možda nastati neka sveopšta, univerzalna religija, u koju će se sliti sadašnje posebne religije ili pak oni njihovi delovi koji imaju univerzalni karakter. Taj proces bi, po tumačenju zastupnika ove ideje, mogao teći naporedo ili nezavisno od opšteg procesa globalnog povezivanja čovečanstva.

e) Tolerancija je zasnivana i na mističkom iskustvu različitih religija - posebno ideji da postoji jedinstvena suština božanstva, pa time i zajednička praosnova svih religija. Ovo je (istorijski gledano) verovatno najstariji način izvođenja/zasnivanja ideje tolerancije, a nalazimo ga u egipatskoj, indijskoj, grčkoj, hrišćanskoj, islamskoj

i nekim drugim tradicijama, odnosno religijama. Ta ideja stara je koliko i verski sukobi.

4) Svetska izložba u Čikagu otvorena je 1893. godine da bi se obeležila 400-godišnjica otkrića Amerike. Po prvi put svetu je predstavljeno električno osvetljenje. Primenivši Tesline patente Vestinghaus je demonstrirao svetu mogućnosti struje, a Tesla je dobio mogućnost da najširem auditorijumu predstavi još neprimenjene pronalazke, kao što je obrtno magnetno polje (sa "čarobnim" jajetom koje se vrti) i paljenje neonskih lampi provođenjem struje visokog napona (od milion volti) kroz njegovo telo.

U sklopu tog kompleksa zgrada - pravog malog grada koji je bio podignut na obali jezera Mičigen radi Izložbe - septembra iste godine održan je i Svetski parlament religija, kao duhovni izraz Izložbe i cele dolazeće epohe. U tom "Belom gradu", kako su ga nazvali, svetu su predstavljena dostignuća u oblasti obrazovanja, umetnosti i tehnologije (pre svega elektriciteta).

Posle nekoliko vekova, u kojima su besneli verski ratovi i odigravali se sukobi religije i nauke (najpre astronomije, a zatim biologije), smatralo se da svetu treba predstaviti novu ulogu religije u epohi koja dolazi. Sami hrišćanski misionari su u prethodnim vekovima bili među prvima koji su upoznali velike zemlje i kulture Azije i u nastojanju da prošire hrišćanstvo i sami su upoznali domaće religije. Parlament religija je predstavljao prvi globalni susret hemisfera u religijskoj ravni, a da se pri tome nije postavljalo pitanje isključive premoći ove ili one religije, odnosno konfesije. Domaćini su bili protestanti, a uz predstavnike katoličanstva i jevrejstva, tu su bili i predstavnici različitih religija iz Indije, Kine i Japana, Sri Lanke.

Ovaj skup je označio početak međureligijske saradnje u vremenu koje je usledilo, iako nije predstavljao i kraj verskih sukoba u različitim delovima sveta.

Međunarodna zajednica verskih sloboda (IARF) osnovana je 1900. godine s ciljem da širi ideje koje su inspirisale Svetski parlament religija, a zatim je osnovano još nekoliko sličnih organizacija, od kojih je najmlađa Svetska konferencija religije za mir (WCRP), osnovana 1968. godine. U ovih sto godina može se zapazi-

ti da je došlo do promene u jednom od osnovnih stavova. Dok je u vreme održavanja Svetskog parlamenta religija nada u postizanje verske tolerancije vezivana uz ideju da bi u budućnosti mogla biti stvorena neka univerzalna, nadkonfesionalna religija, sada preovlađuje stav da to nije verovatno, a nije ni neophodno. Smatra se da ljudi različitih veroispovesti mogu da ostvare saradnju na pitanjima koja su od zajedničkog interesa (kao što su mir, ekonomska saradnja i zaštita sredine) i da uslov te saradnje nije da svi usvoje jednu religiju, nego da se slože oko puteva ostvarivanja tih zajedničkih interesa, zadržavajući vlastiti identitet i veru. Ono što je presudno jeste da razlike u veri ne instrumentalizuju radi podsticanja antagonizama i sukoba koji imaju u osnovi druge razloge koje religija treba da prikrije, ili zamagli. Drugi princip jeste da država kao zajednica građana različitih veroispovesti ne bude izjednačena s jednom verom.

Bibliografija:

- Veljačić, Č. (1978): *Razmeda azijskih filozofija* (I-II), Zagreb
- Elijade, M. (1991): *Istorija verovanja i religijskih ideja*, (I-III), Beograd
- Enciklopedija mistika* (M-M. Davy), (I-II), Zagreb 1990.
- Koplston, F. (1991): *Istorija filozofije* (II), Beograd
- Nehru, J. (1989): *Glimpses of World History*, N. Delhi
- Cassirer, E. (1951): *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton
- Fields, R. (1981): *How the Swans Came to the Lake*, Boulder